

SANAT DERGİSİ'nin yazı dizisi: Dünyada ve Bizde Gölge Oyunu (2)

Gölge oyununun Türkiye'ye Yavuz Sultan Selim döneminde geldiğini belirten sağlam bir kaynak var

Metin And

Türk kültür birikiminin en derin, kapsamlı kesitini yüz yıllar boyunca Türk gölge oyununda buluruz. Bunu kısaca örnekleylim :

(1) Şiir : Perde gazeli, Çelebi ile Zenne'nin, Hacivat'ın, Acem'in söyledikleri şiirler, Divan edebiyatından örneklerdir. Ayrıca bunlara güldürücü nazireler (benzekler) yapılıırken bu, ölçü, tartım, kafiye bakımından gene Divan edebiyatının teknik bilgisini gerektirir. Bunun yanı sıra halk şiiri ve edebiyatına da geniş ölçüde yer verilir : Türküler, maniler, koşmalar gibi. Ayrıca "Şairlik" fashının konusu, halk ozanları arasında geleneksel şiir yarışmasıdır. Öte yandan halk sözlü geleneğinin bilmece, atasözü ve tekerlemelerine, çeşitli söz oyunlarına sık sık rastlarız. Oyunların konularında da çeşitli destan, söylence, masal, hikâye gibi kaynaklardan yararlanır.

(2) Musiki: Musikinin önemli bir yeri vardır. Giriş müziği, perde semaisi, çeşitli kişilerin okuduğu şarkılar, ara müzikleri hep geleneksel sanat müziğimizin örneklerine dayandığı gibi, geniş ölçüde halk musikisine de yer verilir.

(3) Dans: Çengi, köçek gibi geleneksel profesyonel danslarımıza, ayrıca Laz'ın Horon oynaması gibi halk danslarına da bol yer verilir.

(4) Resim: Türk - İslâm resim geleneğinin Karagöz'e yansıdığını görürüz. Herşeyden önce görüntülerin çiziminde, renklendirilmesinde minyatürlere büyük bir yatkınlık buluruz. Ayrıca, "Bura", "Ahu" gibi mitolojik hayvanlar, Hamzaname'den, Şehname'den sahneler, ya da Vakvak ağacı gibi göstermelikler dikkate alınırsa, "konu birliği" de buluruz. Çin, ejderha gibi olağan- dışı görüntüleri de eski "Falname", "Davetname" gibi minyatürlü yazmalarındaki resimlerle karşılaştırabiliriz. Sonra, çeşitli resimlerden tek resim yapma geleneğine Karagöz görüntülerinde de rastlarız. Söz gelimi, çeşitli hayvan resimlerinden tek bir deve, ya da cın

Türk gölge oyununun iki baş kişisi: Karagöz ve Hacivat

yapmak gibi.

(5) Türkçenin seçkinler Osmanlıcası, türkçenin çeşitli ağızlarda aldığı biçim, deyimler ile dil kurallarından ses ve biçim bakımından ayrılma gibisinden çok zengin örneklerle de rastlarız.

(6) Gölge oyununda görgü kuralları, Osmanlı toplumu nun yapısı, çeşitli etnik grupların birbirlerinin karakterleri üzerine önyargıları, çatışmaları, inançları, töreleri, gelenekleri sergilenmektedir.

(7) Geleneksel seyirlik oyunlarımız : Gölge oyunu per-

desinde meddah, curcunabaz, ortaoyunu, canbaz, hokkabaz gibi çeşitli seyirlik oyunlarımıza yer verildiği gibi, fasıllardan birinde büyük Karagöz perdesi içinde ufak boyutlarda bir Karagözün oynatılışına bile tanık oluyoruz.

Kısacası, kültür birikimimizin eşsiz zenginlikle bir kaynağıdır Türk gölge oyunu. Bizim geliştirdiğimiz bu gölge oyunu, bundan sonraki yazıda göstereceğimiz gibi, çeşitli ülkeleri etkilemiş olmasına rağmen, bize ilk kez nasıl gelmiştir? Bu konuda kimi

incelemeciler birbirini tutmayan yanlış görüşler ileri sürmüştür. Çoğunluk bunun Orta Asya'dan geldiğine inanmak istemiştir. Buradaki "kol korçak" ile "çadır hayal"i gölge oyunu sanmışlardır. Oysa birincisi el kuklası, ikincisi ise ipli kukladır. Bugün de Anadolu'nun birçok yerinde "korçak", kukla karşılığı kullanılmaktadır. Orta Asya'da kukla geleneği olmasına karşın gölge oyunu yoktur. Ayrıca İran'da da, kimi incelemecilerin ileri sürdüğünün tersine, gölge oyunu yoktur; çeşitli kukla

türleri vardır. İranlıların "hay-me-i şebbazı" si bir ipli kukladır. Adındaki "şeb" yani gece sözcüğüne bakarak bunun gölge oyunu olduğunu sananlar olmuştur. Bunun bir resmini "Geleneksel Türk Tiyatrosu" adlı kitabıma almışım. Nitekim farsça bir "Fütüvvetname", el kuklasının gündüz, ipli kuklanın gece oynatıldığını belirtmektedir. Selçuk ve eski Osmanlı metinlerinde geçen "hayal" sözcüğü de gölge oyunu karşılığı değil, kukla karşılığı kullanılmıştır. Elimizde gölge oyununun 16. yüzyıldan önce de Türklerce bilindiğine tek kanıt, Evliya Çelebi'nin andığı, Yıldırım Beyazıt çağında yaşamış Kör Hasan adında bir Karagözcüdür. Evliya Çelebi, kendi çağı için bile her zaman güvenilir bir kaynak olmadığına göre, kendi çağından öncesi için yanılmıyabiliriz. Nitekim Topkapı Sarayı arşivindeki 16. yüzyıl oyuncularının adlarını gösteren bir belge (D.10022), Kör Hasan'ın 16. yüzyılda yaşamış olduğunu kesin olarak göstermektedir.

Gölge oyununun değil de "Karagöz"ün baş kişileri olan Karagöz'le Hacivat üzerine söylencelerin ve bu oyunu "Şeyh Küşteri"nin bulduğu, oyunun ilk kez Bursa'da oynatıldığı gibisinden sözlü geleceğin bilimsel veriler için tınanırcı tanıtımlar olmayışı bir yana, Karagöz adına da zaten 17. yüzyıldan öncesinde rastlamıyoruz. Bu durumda gölge oyunu Türkiye'ye nereden ve ne zaman gelmiştir? Hemen belirtelim, 16. yüzyılda Mısır'dan gelmiştir. Mısır'da gölge oyununun 11., 12. ve 13. yüzyıllarda varlığını çeşitli belgeler kanıtlıyor. Nitekim buraya aldığımız 4 Mısır gölge oyununu görmüşü 14. yüzyıldan kalımadır.

Bunun yanı sıra 13. yüzyılda Mehmet bin Danyal bin Yusuf adında Mısırlı bir hekimin manzum ve uyaklı nesirle yazdığı üç gölge oyunu za-manımıza kalmıştır. Bu üç oyundaki kimi öğelere bizim Karagöz fasıllarında da rastlarız. Örneğin bunların ilki olan "Tayf-ül-Hayal"de oyun kahramanı evleneceği kızyürmeden çöpçatan aracılığıyla evlenir ve düğün gecesinin duvağını kaldırdığında, duvağın altından çok çirkin bir kız çıkar. Bu tema bizim Karagöz fasıllarından "Büyük Evlenme"ye, bir de Şinasi'nin "Şair Evlenmesi"ne benzemektedir. İkinci oyunun kahramanları Acfb ile Garfb adlı

Beberuhi, Bekçi (Kiel Tiyatro Müzesi) Cambaz Çocuk, Çocuklu Zenne, Hahambaşı, Kavuklu. (Museum für Völkermunde, Hamburg)

iki karşıt kişi, gene bizim Karagöz ile Hacivat'ı andırmaktadır. Bu arada bu oyundaki kedi, fare ve köpekli oyunlar aşağıda göreceğimiz gibi Mısır gölge oyunundan bize geçen bir ögedir. Üçüncü oyun "El Muteyyem"de, durmadan sorular soran çüce, bizim Karagöz'deki Beberuhi'ye benzer. Ayrıca oyunda bir kıızı elde etmek için yapılan çeşitli hayvan dövüşmeleri de bir bakıma-ilk kez benim yayınladığım (Tiyatro Araştırmaları Dergisi, 1971 sayı 11) - Karagöz'ün "Ödüllü" oyununa yakındır. Asıl önemlisi, Mahmud bin Danyal'ın bu üç oyununun eldeki üç yazmasından birinin İstanbul'da Hekimoğlu Ali Paşa - Millet kitaplığında bulunmasıdır. Bu da Danyal'ın oyunlarının bizde tanındığını kanıtlar.

Memlûkların egemenliği sırasında Mısır'da bilinen gölge oyununun bize nasıl geldiği üzerine elde sağlam bir kaynak vardır. Bu da Mehmet

bin Ahmet bin İyas-ül Hanefinin "Bedâyi-üz-zuhur fi ve-kaayî üd-dühür" adlı Mısır tarihidir. Bu eserin birkaç yerinde gölge oyunuyla ilintili yer bulunmakla birlikte, asıl önemlisi, III. cildinde Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Mısır'ı ele geçirdikten sonrasında ilgili bölümdedir. Sultan Selim, Memlûk Sultanı II. Tumanbay'ı 15 nisan 1517'de astırmıştı; Cize'de Nil üzerinde Roda adasındaki sarayda bir gölge oyuncusu, Tumanbay'ın Züveyle kapısında asılığını ve iki kez ipin kopuşunu gölge oyunuyla canlandırmış, sultan bu gösteriyi çok beğenmiş, oyuncuya 80 altın, bir de işlemeli kaftan armağan ettikten sonra, "İstanbul'a dönerken, sen de bizimle gel bu oyunu öğlüm da görsün eğlensin" demiştir. O sırada oğlu Kanunî Sultan Süleyman yirmi bir yaşındaydı. Nitekim orduyla birlikte İstanbul'a gelen altı yüz Mısırlı, bu olaydan üç yıl sonra İstanbul'dan yurtla-

rına dönmüşlerdir. 20 haziran 1612'de Öküz Mehmet Paşa'nın padişahın kızkardeşi Gevherhan ile düğünü için Mısır'dan gölge oyuncuları getirtilmiş; I. Ahmet, Mısır'dan gelen bu oyunculardan Davud el-Attâr Menavî'yi Edirne'de seyretmiştir.

Ancak, gölge oyunu 1517'de gelmiş olmakla birlikte, bizim sanatçıların bu oyunu öğrenip geliştirmeleri 16. yüzyılın sonlarına rastlar. 1582 yılında 50 gün 50 geceden daha uzun süren ünlü şenliği anlatan "Surname-i Humayûn"da sık sık hayal yani kukla oynatıldığı belirtilmekte, ancak bu zaten tanındığı için üzerine bilgi verilmemektedir. Oysa şenlik kitabının bir yerinde, uzunca bir bölümde, birinin gelip bir perde kurduğu, perdeye ışık yansıtarak gölgeler düşürüp yepyeni bir oyun gösterdiği ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Gölge oyununun yepyeni bir oyun olduğunu bu

(Sayfayı çeviriniz)

bölümün uzunluğundan anladığımız gibi, burada bir yerde "temaşasın müceddid olub. . ." denilerek bunun şimdiye dek görülmemiş bir oyun olduğu açık seçik belirtilmektedir. Bu bölümdeki bilgiler ayrıca aynı şenliği anlatan Almanca bir metinde de doğrulanmaktadır. Oyun padişaha dua ile başlamış, sonra bir kedi bir fareyi, bir leylek bir yılanı yutmuş, kuşlar uçurulmuş, yirtıcı hayvanlar birbiriyle dövüşmüşler, süslü tahtlar üzerine oturmuş güzeller önünde aşıkalar boyun eğmiş, şarkıcılar güzel ezgiler söylemiş, rüzgârla kadirgâlar ikiye bölünmüş, şöenlerde yenilip içilmiş, çayirlarda türlü çiçekler gösterilmiş, çeşitli yemişler mevsime bakmaksızın yetiştirilmiş, sonra da korkunç görünlü bir canavar gelip bütün insanları yemiştir.

Mısır gölge oyununun önemli bir özelliği, hayvanlarla yapılan oyunlardır. 13. yüzyılda Mısır'da yaşayan ünlü Arap şairi Ömer İbnül Fariz, "Ta'yyet-el Kübrâ" adlı eserinde uzun uzun çağının gölge oyununu anlatırken burada develerin geçtiğini, denizde gemilerin yürüdüğünü, orduların karada ve denizde çarpıştığını, atlı ve yaya askerlerin geçtiğini, balıkçıların ağ atıp balık tuttuklarını, canavarların denizdeki gemileri batırdıklarını, aslanların, kuşların, yaban hayvanlarının avlarına saldırdıklarını öğreniyoruz.

İşte bu oyunlar, Karagöz'ün bir ayrı kesimi olarak 19. yüzyıla dek korunmuştur. Söz gelimi 17. yüzyılda Cornelio Magni adında bir İtalyan, Türkiye üzerine yazdığı kitapta İstanbul'da gördüğü kuklayı anlattıktan sonra, Türklerin gölge oyunları da bulunduğunu, burada ışıkla insan görüntülerinin perdeye yansıtıldığını, ayrıca at, deve, başka hayvanlar ve bunların dövüşlerinin gösterildiğini belirtmektedir. 19. yüzyılda Türkiye'ye gelen, Türkiye üzerine bir de kitap yazmış bulunan İngiliz Richard Davey, İstanbul'da seyrettiği bir Karagöz temsiline sayfalarca anlatırken, oyunun iki kesim olduğunu, asıl fasıla geçilmeden bir ön-oyun gösterildiğini, burada önce bir deve sürücüsünün geçtiğini, sonra da bir kedinin fareyi kovaladığını, yaka kalayıp yuttuğunu, bunun da büyük ilgiyle seyredildiğini söylemektedir. Bu hayvanlarla olan ön-oyun, tıpkı Walt Disney'in asıl filminden önce oy-

Matiz

14. yüzyılda Mısır Gölge Oyunu görüntüleri. (Offenbach M, Deri Müzesi)

natılan çizgi filmlerini andırmaktadır. Ayrıca bu, Mısır'a uzanan geleneğin 19. yüzyıldaki bir uzantısı olmaktadır. Nitekim Kiel'de, Hamburg'da, Topkapı Sarayı'nda gölge oyunu koleksiyonlarında böyle fare, kedi, köpek, deve görüntüleri bulunması, bu görüşü destekleyen kanıtlardır.

Ne var ki gölge oyunu Mısır'dan yalnız gölge oyunu niteliğini almıştır. Türkler bunu deri sanatındaki ve deriyi boyamaktaki ustalıkları ile geliştirmişler, görüntüleri eklemli ve dengeli bir biçimde oynak yapmışlar, oynatma tekniğine önemli yenilikler getirmişlerdir. Bundan başka, gölge oyunundan önceki canlı oyuncularla, güldürünün, dansın ve çok eskiden beri bildikleri kukladaki öğelerin yardımıyla yepyeni bir içerik vermişlerdir. İlk kez gölge oyununun seyredildiği 1582 şenliğini anlatan "Surname-i Humayun"un Topkapı Sarayı'nda bulunan minyatürlü yazmasında, birçok minyatürdeki cunabazların, soytarıların, giyinişi, duruşları, başlıkları, ellerini tutuşları, eğilişleri daha sonraki Karagöz görüntülerine büyük benzerlik göstermektedir. Bu benzerlikleri 17. yüzyılda I. Ahmet Albümü'ndeki minyatürlerde, 18. yüzyılda Levni'nin eseri olan "Surname"deki minyatürlerde de buluyoruz. Karagöz incelemecileri, dolambaçlı yollarından Karagöz ve Hacivat'ın giyinişini ve başlığını çeşitli şeylere benzetmeye kalkmışlar, öyle ki kimi Hititlerin başlık ve giyinişleriyle ilgi kurmaya kalkmışlardır. Oysa söz konusu minyatürlerle bir karşılaştırma yapıldığında, bunların canlı güldürü oyuncularının giysi ve başlıklarından alındığı görülür. Cava'da ise bunun tam tersi olmuş, önce gölge oyunu varken, canlı oyuncular gölge oyunundaki görüntülerin giyiniş ve duruşlarına öykünmüşlerdir. Kaldı ki Evliya Çelebi, "Seyahatname"sinin bir yerinde uncu esnafının oyun çıkarışından söz açarken şöyle söyler: ". . . uncu keferesi öyle bir mashara şapkası giyerler ki, gören hayal zillî Karagöz'ün şapkası zanneder." Ancak, 17. yüzyılda Karagöz adını ve kesin biçimini alan gölge oyununun Türkiye'de birden çok çeşidi olduğunu sanmamız için yeterli kanıtlar vardır.

GELECEK HAFTA :
Türk gölge oyununun
başka ülkelere etkisi.